

VITA PÁRBESZÉD NÉLKÜL. FICHTE DIALÓGUSKÉPTELENSÉGE AZ ATEIZMUS-VITA SZÓVÁLTÁSAIBAN

HANKOVSZKY TAMÁS

A megadott cím nem pontosan fedi mindazt, amiről szó lesz. Csak írássom harmadik harmadban térek rá magára az ateizmus-vitára, előtte Fichtének a vitához és a lehetséges vitapartnerekhez való kétféle viszonyáról fogok beszélni. Többet szeretnék ugyanis mondani a vitafelfogásáról és vitakultúrájáról, mint ami magából az ateizmus-vitából kiolvasható, vagyis hogy ebben a sorsfordító szituációban ugyanolyan okból és éppúgy nem volt nyitott az érdemi vitára, mint ahogyan az *Első bevezetés a tudománytanba* jól ismert koncepciója szerint egy idealista nem vitatkozhat a dogmatikusokkal, hiába hiszi, hogy tévednek.

Mindenekelőtt azt szeretném elmondani, hogy Fichte egész életét végigkísérte a vita. Az *Első bevezetést* például követte ugyanannak a befejezetlen műnek egy másik, önállóan publikált részlete, a *Második bevezetés a tudománytanba*, amely valóságos vitáirat, ha vitán csak annyit értünk, hogy Fichte ellentmondott más szerzőknek, nem pedig azt, hogy érveikre nyitott, őszinte dialógusba lépett volna velük, hogy együtt keressék az igazságot.¹¹ Az igazság keresésében Fichte senkinek a segítségére nem tartott igényt – vagy legalábbis nem ismerte el, hogy bárki segítségét igénybe venné. A vitához való viszonyát az határozta meg, hogy a filozófiát természete szerint monologikus tevékenységnek vélte, és bár olykor említést tett róla, hogy későbbi filozófusok fejleszthetik még a tudományt, meg volt győződve róla, hogy saját rendszere nagyjából és egészében máris az igazságot tartalmazza, a rivális rendszerek pedig, legyenek bár maguk is transzcendentális idealisták, tévesek.

¹¹ Hasonló diagnózist állít fel Grósz Eszter is Fichte és Reinhold levelezést elemezve: „A filozófia betetőzése Fichte számára az ő saját, magányos teljesítménye, amire Reinhold nem lehet semmilyen hatással. Így összességében azt mondhatjuk, hogy Fichte volta-keppen elzárkózik attól, hogy belépjen egy hermeneutikai megközelítésű vitaszituációba Reinholddal, és ezzel kizárja a kölcsönhatásnak még a lehetőségét is”. (Grósz Eszter: A vita kritikája, kritika a vitában. In: Daróczy Enikő – Laczkó Sándor (Szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 19. A vita*. Szeged, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó, 2022. 271-279., 278.

A *Második bevezetés* „olyan olvasók részére [íródott], akik már rendelkeznek filozófiai rendszerrel”.¹² Ha a benne olvasható cáfolatokból rekonstruáljuk az ellenvetéseket, amelyekre a mű válaszol, láthatjuk, hogy nem akármilyen filozófiai rendszerekről van szó. Fichte nem bocsátkozik vitába a Kant előtti, általa dogmatikusnak nevezett filozófusokkal (az ilyen vitát az *Első bevezetés* már értelmetlennek minősítette), hanem csak olyanokkal, akik hozzá hasonlóan Kantból indultak ki.¹³ Tanításukat azonban, amennyiben különbözik a sajátjától, nem az igazság más oldalról való megragadásának tekintette, hanem olyan akadálynak, „amely miatt [e filozófusok] nem [...] figyelnek”¹⁴ a tudománytanra, vagy „félreértik”¹⁵ azt. Ennek megfelelően e művével azt szeretné elérni, hogy ellenfelei „kétkelkedni kezdjenek saját”¹⁶ filozófiájukban, illetve hogy – mintegy ennek eszközeként – igazolást nyerjen a tudománytan a félreértésekből fakadó ellenvetéseikkel szemben.¹⁷ Bár világosan látja és találon mutatja be a rivális rendszerek álláspontját, nem vesződik azzal, hogy pontról pontra cáfolja őket, hanem – mint általában – saját filozófiájával van elfoglalva, és igyekszik azt még pontosabban vagy másként kifejteni, mint a korábban.

A korabeli olvasók és a későbbi filozófiatörténészek sokat foglalkoztak a kérdéssel, hogy vajon egységes-e Fichte tanítása, vagy az ateizmus-vita mentén két sok tekintetben különböző korszakra osztható. Ez utóbbi nézeten volt például Schelling,¹⁸ maga Fichte viszont az vallotta, hogy filozófiája a tudománytan felfedezése óta „[n]em változott egyetlen részletében sem”.¹⁹ Nem könnyű igazságot tenni ebben a kérdésben, eldönteni, mekkora jelentőséget tulajdonítsunk a mondanivaló lényegét illetően azoknak a kétségkívül

¹² Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba.* (Ford. Endreffy Zoltán) In: Fichte: *Válogatott filozófiai írások.* Budapest, Gondolat, 1981. 53-127; 53 (GA I,4,209)

¹³ Vö. Reinhard Lauth – Hans Gliwitzky: Vorwort. GA I,4,169-182; 174-177. Vö. Fichte: *Rückerrinnerungen, Antworten, Fragen.* GA II,5,103-186; 108.

¹⁴ Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba.* 55 (GA I,4,209)

¹⁵ Vö. Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba.* 99, 125 (GA I,4,246, 266)

¹⁶ Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba.* 55 (GA I,4,209)

¹⁷ Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba.* 98, 99, 125 (GA I,4,245, 246, 266)

¹⁸ Vö. Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: *Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zu der verbesserten Fichteschen Lehre.* In: K. F. A. Schelling (Ed.): *Friedrich Wilhelm Joseph von Schellings sämtliche Werke.* I. 7. Stuttgart – Augsburg, Cotta, 1860. 1-126. 25.

¹⁹ Fichte, Johann Gottlieb: *A boldog élet útmutatója avagy a vallás tana.* Ford. Hankovszky Tamás, Budapest, Szent István Társulat, 2010. 5. (GA I,9,47)

markáns változásoknak, amelyeket a kifejtésmódban minden olvasó észrevesz, aki összehasonlítja a jénai és a berlini korszakot.²⁰ Mivel nem gondolom, hogy Fichte filozófiája igaz volna, abban az értelemben, ahogyan ő remélte, vagyis hogy már első kifejtésekor is az egyetlen és végső igazságot mondta volna ki egységes rendszerbe foglalva arról, ami tudható, és arról is, hogy mi tudható – mert ha így volna, a változatlanság erénye lenne –, úgy vélem, az lenne a jobbik eset, ha mégiscsak sok mindenben változott volna az álláspontja. Persze nem úgy, mint jénai elődjéé Reinholdé, aki két-háromévente váltogatta a filozófiáját, és egy rövid ideig a tudománytan híve is volt, talán még csak nem is úgy, mint utódáé, Schellingé, aki a tudománytannál kezdte, aztán, ha hosszabb idő alatt is, de szintén többféle filozófiát képviselt. Egyetértek ugyanis Fichtével abban, hogy „egy filozófiai rendszer nem valami holt ruhanemű, amelyet tetszés szerint felölthetünk és levethetünk, hanem áttelekesheti annak az embernek a lelke, akié.”²¹ És egyetértek azzal is, hogy az, „hogy valaki milyen filozófiát választ, [...] attól függ, milyen ember”,²² de ez a választás megítélésem szerint csak a filozófia legalapvetőbb vonásaira vonatkozhat (Fichténél az idealizmus és a dogmatizmus közötti választásra), és ennek megfelelően személyiségünk legmélyebb, változásnak legkevésbé kitett rétegei határozzák meg (Fichténél az, hogy hiszünk-e a szabadságunkban). Minden másnak az érvek szintjén kell eldőlnie. Ha pedig a filozófia nem monologikus vállalkozás, akkor vitában. Azon, hogy a filozófia nem monologikus vállalkozás, azt értem, hogy a filozófiai rendszerek, művek, sőt egyes felismerések is mindig egy a hagyományt is magában foglaló tág értelemben vett közösség munkájának gyümölcsei. Izoláltan senki nem juthat el valamire való filozófiai igazságokhoz, de még csak tézisekhez sem. Ha pedig valaki tényleg bekapcsolódik a dialógusba, ha nyitottan megy bele a vitákba, akkor nemcsak cáfolni, félreértéseket eloszlatni és meggyőzni fog, hanem megcáfolni és tanulni is, annyit legalább, hogy saját rendszere kiigazításra szorul. E premisszáim alapján úgy gondolom, hogy ha Fichte filozófiája valóban „nem változott egyetlen részletében sem”, akkor személyiségének más vonásai is befolyásolták életművét, mint amelyekről az imént idézett híres szentencia – megítélésem szerint helyesen – beszél.

Fichte a korabeli irányzatokat alaposan ismerő, fáradságtalanul és következetesen érvelő, bátran és korrektül vitázó gondolkodó volt, de ha húsz év olvasás, gondolkodás és vita során valóban nem változott a filozófiája, akkor

²⁰ A kérdés részletes tárgyalását lásd: Peter L. Oesterreich – Hartmut Traub: *Der Ganze Fichte*. Stuttgart, Kohlhammer, 2006. 108-122.

²¹ Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. (Ford. Endreffy Zoltán) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 17-52; 35 (GA I,4,195)

²² Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. 35 (GA I,4,195)

ez azt bizonyítja, hogy teljesen képtelen volt a dialógusra. Ha mégiscsak változott, akkor nem volt elég őszinte hozzá, hogy számot adjon azokról a pontokról, ahol módosításokat hajtott végre, és hogy megadja a méltányos elismerést azoknak a vitapartnereknek, akiknek az érvei hatására módosította az elméletét.

A vitához való viszonyát már egy egészen korai műve előrevetíti, amikor az ideális filozófiai gondolkodást úgy írja le, mint ami anélkül halad egyenesen előre, hogy közben jobbra vagy balra sandítana, vagy azzal foglalkozna, hova is akar kilyukadni.²³ Ezzel a felfogással rokon, amikor Fichte a gondolkodást később egy olyan egyeneshez hasonlítja, amelyet egy adott pontból egy meghatározott szögben húzunk meg. Nem egy másik ponthoz húzzuk, hanem csak a szöveget ismerjük, amely az irányát meghatározza. E több művében is visszatérő kép²⁴ elsősorban arra vonatkozik, hogy a filozófus az elméleti filozófiában *nem* arra törekszik, hogy egy adott tételt igazoljon, vagy hogy elméletével a tőle független dolgokhoz igazodjon, és a gyakorlati filozófiában sem arra, hogy egy kitüntetett következmény felől határozza meg a helyes cselekvés elvét. Azért nem kell tekintettel lennie az elméleti és a gyakorlati ész lehetséges céljaira, mert ha kiindulópontja és eljárásának szabályai adottak, más támpontra már nincs szüksége. Mindent le fog vezetni, ami levezethető, de semmi mást.²⁵ Ugyanilyen okból nincs szüksége semmire abból, amit más filozófusoktól tanulhatna; nem kell se jobbra, se balra pillantania. Nem *körültekintően* kell érvelnie, csak *következetesen*.²⁶ Sorra ki kell fejtenie alaptételének implikációit. Rendszere akkor lesz kész, ha már mindet kifejtette, ezt

²³ Fichte: Einige Aphorismen über Religion und Deismus. GA II,1,283-291; 289. A gondolat egyik későbbi felbukkanása: „szükséges, hogy egyedül azt az utat tartsuk szem előtt, amelyet a kritika kijelöl. Ezt kell követni szigorúan, anélkül, hogy valamely lehetséges cél lebegne szemünk előtt.” (Fichte: *Minden kimijlatkoztatás kritikájának kísérlete*. (Ford. Rokay Zoltán – Gáspár Csaba László) Budapest, L'Harmattan, 2003. 14. (GA I,1,18))

²⁴ Fichte: Az igazság iránti tiszta vonzalom élenkítéséről és fokozásáról. (Ford. Hankovszky Tamás) In. *Tiszatáj* 66. (2013) 5. 78-83; 79 (GA I,3,85), Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. 49. (GA I,4,205) Fichte: Az ember rendeltetése. (ford. Kis János) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 237-411; 349 (GA I,6,266)

²⁵ „Ha az alaptétel adott, akkor minden egyes tételnek is – benne és általa – adottnak kell lennie” (Fichte: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz. (Ford. Felkai Gábor) In. Felkai Gábor: *Fichte*. Budapest, Kossuth, 1988. 185-230; 207 (GA I,2,130))

²⁶ Vö: „Rendszerem tehát csak önmagából vizsgálható, nem pedig valamely más filozófia tételei alapján; csak önmagával kell összhangban lennie, csak önmagából magva-

pedig onnan veszi észre, hogy következtetéseiének láncolata visszaér a kiindulóponthoz.²⁷ Módszere nem abban áll, hogy több szempontból veszi szemügyre a tárgyat, hanem hogy mindig megkeresi azt az egyetlen lehetséges közvetítő tagot, amely egy előzőleg levezetett tétel vagy fogalom belső ellentmondását feloldhatja.²⁸ Hogy van ilyen közvetítő tag, hogy egyetlen ilyen tag van, és hogy az meg is található, ezek Fichte előfeltevései, amelyek az ész természetéről alkotott elképzeléséből következnek. Mivel szerinte a filozófia a tudás tudománya, az észben pedig egyetlen ellentmondásmentes rendszer van, azzal a reménnyel látott munkához, hogy tudománytana révén hamarosan „olyan filozófiánk lesz, amely éppoly evidens, mint a geometria”.²⁹

Mivel a transzcendentális filozófia a tudat metatudománya, a filozófusnak csak arra kell figyelnie, csak arról kell számot adnia, ami a saját tudatában zajlik. Ha valaki – természetesen nem Fichte – erre magától nem volna képes, akkor mások is vezethetik a gondolkodását, de csak annyiban, hogy megmondják neki, merre nézzon, mire figyeljen, és ha ezt megteszi, akkor kétségkívül meg fogja pillantani és fel fogja ismerni az igazságot. Vitanak itt nincs helye. „Tedd, amit mondom neked, és azt fogod gondolni, amit én gondolok. Kivétel nélkül mindig ezt a módszert fogjuk alkalmazni vizsgálódásunk folytatása során” – szólítja meg Fichte az olvasót,³⁰ akinek először is az ént kell elgondolnia, és önmagát megfigyelve e gondolkodásban egy cselekvést kell találnia. „De ha úgy adódnék, hogy koruk több neves filozófusához hasonlóan te sem érdeksz itt tudatára semmiféle tevékenységnek, akkor most rögtön el is válhatunk egymástól békeességben, mert mostantól fogva egyetlen szavamat sem fogod megérteni. Azokhoz beszélek, akik ezt megértik.”³¹ Akik a tudományt megértik, azokkal *nem kell* vitatkozni, legfeljebb segíteni nekik, hogy szembesüljenek az evidenciáival, akik viszont nem értik meg, azokkal *nem*

rázható, csak önmagából bizonyítható vagy cáfolható; vagy egészen el kell fogadnunk, vagy egészen el kell vetnünk.” (Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. 21 (GA I,4,185))

²⁷ Fichte: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. 207-208. (GA I,2,130-131)

²⁸ Ez az eljárás jól megfigyelhető a jénai fűműben, például a harmadik alaptétel magyarul is olvasható levezetésénél is: Fichte: A teljes tudománytan alapja. 1-3. §. (Ford. Hankovszky Tamás) In. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55. (2011) 3. 9-30; 19-21 (GA I,2,267-270)

²⁹ Fichte: Levél Stephanihoz (1793. december közepe). GA III,2,28.

³⁰ Fichte: Kísérlet a tudománytan új kifejtésére. (Ford. Endreffy Zoltán) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 129-145; 133 (GA I,4,272-273). Vö. Fichte: Az ember rendeltetése. 292 (GA I,6,226)

³¹ Fichte: Kísérlet a tudománytan új kifejtésére. 132 (GA I,4,271)

lehet vitatkozni, hiszen azért nem értik, mert képtelenek felemelkedni a tudománytan álláspontjára.

Az utóbbiakat nevezi Fichte dogmatikusoknak. Mint az *Első bevezetés a tudománytanba* kifejti, az idealista és a dogmatikus azért nem folytathat filozófiai vitát, mert nincs olyan közös premissájuk, amelyből kiindulhatnának, és együtt vizsgálhatnák meg, melyikük rendszerét lehet ténylegesen levezetni belőle.³² A vita lehetetlenségének ez a fichtei magyarázata az előfeltevések legalább két csoportjára támaszkodik. Az *egyik* az alaptétel létre és szerepére vonatkozik. Eszerint minden filozófiai rendszernek van egy alaptétele, és két filozófiai rendszer között csak akkor van valós érintkezés – részbeni egyezés vagy ütközés –, ha ugyanaz az alaptételük.³³ A *másik* az alaptétel tartalmával kapcsolatos. Fichte magától értődőnek tartja, hogy a filozófiában a tudást kell megmagyarázni, és szerinte ez a feleadat határozza meg, ha nem is azt, hogy mi *legyen*, de azt mindenképpen, hogy mi *lehet* alaptétel. Mivel a tudást a szubjektum és az objektum megfeleléseként fogja fel, úgy véli, hogy a tudás csak két egymást kizáró módon magyarázható, vagy a szubjektumtól vagy az objektumtól indulva, így az alaptétel tartalmilag csak kétféle lehet.³⁴

Jóllehet a dogmatizmus a maga alaptételére építve nem tud kielégítően megmagyarázni mindent,³⁵ amit az *idealista szerint* meg kellene, az idealizmus viszont igen, Fichte ezt nem tekinti perdöntőnek a két rendszer közötti

³² Fichte: *Első bevezetés a tudománytanba*. 30-32 (GA I,4,191-193) Fichte a *Második bevezetésben* is visszatér a dogmatikusokhoz való viszonyára. Erdemes idézni álláspontjának rövid összegzését. „Maradunk tehát a gyakran megismételt állításnál: nem akarjuk őket meggyőzni, mert a lehetetlent nem lehet akarni, nem akarjuk rendszerüket nekik megcáfolni, mert erre nem vagyunk képesek. *Magunknak* meg tudjuk ugyan cáfolni rendszerüket, mert meg lehet, mégpedig nagyon könnyen meg lehet cáfolni, a szabad ember pusztá lehelete is megdönti, csak nekik nem tudjuk megcáfolni. Nem az *ő számukra* írunk, beszélünk, nem őket tanítjuk, mert egyáltalán nincs olyan pont, ahonnan megközelíthetnénk őket. Ha *róluk* beszélünk, akkor ezt nem az *ő* kedvéért, hanem mások kedvéért tesszük, hogy ezeket megóvjuk az *ő* tévedéseiktől, és érdeklődésüket elfordítsuk üres és semmitmondó fecsegésüktől.” (Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba*. 118-119 (GA I,4,261-262))

³³ Az alaptétel azonossága bizonyára nem követeli a szó szerinti egyezést. A lényeg az, hogy az idealista a szubjektumból induljon ki. Vö. Fichte: *Levél Reinholdhoz* (1795. március-április). In. Johann Gottlieb Fichte – Carl Leonhard Reinhold levelezése. (Ford. Weiss János) In. *Magyar Filozófiai Szemle* 48. (2004) 1-2. 27-195; 55-69; 60, 67. (GA III,2,282, 275)

³⁴ Fichte: *Első bevezetés a tudománytanba*. 26 (GA I,4,188)

³⁵ Fichte: *Első bevezetés a tudománytanba*. 36. (GA I,4,195-196) A probléma tárgyalásának további fontos részleteit lásd a 40-41. (GA I,4,19-200) oldalon.

választásban.³⁶ Ha így tenne, akkor túlságosan is egy célra való tekintettel ítélné meg a filozófiát, és a rendszerépítés metaforája egy olyan vonalhúzás volna, amelyet egy előre adott célpont irányít. Fichte számára sokkal fontosabb a vonal kiindulópontja. A dogmatizmust azért veti el, mert nem az az alaptétele, mint amit ő adekvátnak tart – de az alaptételről nem tud filozófiai vitába bocsátkozni, mert az alaptétel és-vele az egész filozófia választása megelőzi a filozófiát.³⁷ Nem érvek alapján dől el, hanem aszerint, hogy ki milyen ember. Persze nem velünk született karakterünk vagy neveltetésünk a meghatározó a választásban, hanem hogy hiszünk-e a szabadságban, ebben pedig azok hisznek, akik konkrét tettek végrehajtása révén tapasztalatot szereztek már a szabadságukról.³⁸ Abból lesz idealista, aki „tudatára ébred önálló és a külvilágtól független mivoltának – és ennek csak úgy ébredhet tudatára, ha mindentől függetlenül, önmaga által teszi magát valamivé”.³⁹ Ezzel szemben A dogmatikusok olyan emberek, akik „még nem emelkedtek fel szabadságuk és abszolút önállóságuk teljes átéléséhez”.⁴⁰

Ennek megfelelően, jöllehet a tudománytanon belül mindent érvek igazolnak, magát a tudománytant nem érvek igazolják. Senkinek nem lehet *bebizonyítani*, hogy szabad, viszont bárki szabadnak *találhatja* magát. A tudománytan a szabadság tapasztalatán kívül azon a hajlamunkon is nyugszik, hogy nem akarunk lemondani szabadságunk hitéről, vagy más szóval a filozófusnak azon az érdekén, hogy „énjét az okoskodásban el ne veszítse, hanem megőrizze és érvényre juttassa”.⁴¹ Ezért nincs mit csodálkozni azon, hogy

³⁶ Vö. Fichte: Appellation an das Publicum über die durch ein Churf. Sächs. Con-fiscationsrescript ihm beigemessenen atheistischen Aeusserungen GA I,5,375-453; 445.

³⁷ Peter Baumanns: *Fichtes Wissenschaftslehre. Probleme ihres Anfangs*. Bonn, Bouvier, 1974. 125-126.

³⁸ Amikor Machoń ezzel kapcsolatban „tudatos döntésről” beszél az idealizmus, illetve az emberi szabadság és saját önállóságunk mellet, megbontja azt az egyensúlyt, amelyet Fichte megfogalmazása sugall, amikor választásról beszél ugyan, de olyan választásról, amelyben köt bennünket az, hogy kik vagyunk. Henryk Machoń: *Tertium non datur? Der Streit zwischen Idealismus und Dogmatismus in Fichtes Versuch einer Neuen Darstellung der Wissenschaftslehre*. In. *Forum Philosophicum* 13. (2008) 2. 283-294; 293. A kérdésről és annak kiterjedt irodalmáról lásd Daniel Breazeale: *Thinking Through the Wissenschaftslehre. Themes From Fichte's Early Philosophy*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 301-333.

³⁹ Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. 35 (GA I,4,194)

⁴⁰ Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. 34 (GA I,4,194)

⁴¹ Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. 34 (GA I,4,194) A tudománytan körkörös-ségének posztulátuma értelmében, nevezetesen, hogy „az alaptétel, amelyből ki-indultunk, legyen a végső következmény” (Fichte: A tudománytan, avagy az úgy-nevezett filozófia fogalmáról. 208 (GA I,2,131)), a filozófiai dedukció vonalának ahhoz a ponthoz kell vezetnie, amelyből kiindult, az én öntevékenységéhez. Így a

miként az egyes embert nem fokozatos filozófiai érlelődése vezeti a tudománytanhoz, úgy maga az emberiség sem a filozófia evolúciója révén jutott a birtokába, hanem mintegy véletlenül, tapogatódzó próbálkozások és gondolkodás hirtelen fordulata által,⁴² amelyben döntő jelentősége volt a francia forradalomnak mint történelmi, de nem filozófiatörténeti fejleménynek.⁴³ „Mialatt erről a forradalomról írtam, merültek fel bennem, mintegy jutalomképpen, e rendszer első előjelei és sejtései”⁴⁴ – erősíti meg Fichte a kapcsolatot a „szabadság filozófiája” és szabadság politikai tapasztalata között. Ahhoz, hogy valaki felemelkedjen a tudománytanhoz, vagy legalább a transzcendentális idealizmus egy tökéletlenebb változatához, nem helyesen levont következtetések láncolatára, hanem egyfajta „ugrásra” vagy „újjászületésre” van szüksége.⁴⁵ Akivel ez még nem történt meg, azzal nincs miről vitatkozni.⁴⁶

1799-ben Fichte mégis vitára kényszerült, legalábbis a filozófiatörténetbe ateizmus-vita néven vonult be az a szóváltás, amelynek keretében több műben is reagált a vallásfilozófiai nézeteit ért szakmai és hatósági támadásokra. A vita közvetlen előzménye egy tanulmány volt, amelyben Fichte, mivel megtagadni nem akarta, hogy az általa szerkesztett folyóiratban jelentethesse meg, legalább korigálni és tompítani kívánta Friedrich Karl Forberg kantianus

cél képzete mégiscsak értelmezhető a filozófiai gondolkodásban. A vonalat, amelyet a filozófusnak meg kell húznia, definiálhatjuk a végpontja felől, igaz, ekkor elvesz az egyenes szögének jelentőségét kiemelő eredeti kép láttató ereje, mivel az egyenesből körvonal lesz.

⁴² Vö. Fichte: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. 221-222. GA I,2143.

⁴³ Fichte később sem rokonszenvez azzal a gondolattal, hogy a szellem terén egyfajta evolúció révén lehet lényegi előrelépést tenni. Szerinte a „filozófiának leginkább attól a teljesen értelmetlen és hiábavaló fáradozástól kell óvakodnia, hogy az esztelenséget az értelmetlenség fokának apránkénti csökkentésével próbálja észé fokozni, és az évezredek elég hosszú sorának közbeiktatásával végül is egy Leibnizet vagy Kantot próbáljon leszámaztatni egy orangutánról.” (Fichte: A jelenlegi kor alapvonásai. (Ford. Endreffy Zoltán) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 413-701; 559-560 (GA I,8,299)).

⁴⁴ Fichte: Levélfogalmazvány Baggesenhez (1795. április-május). GA III,2,298. Az idézet közvetlen kontextusa: „Az én rendszerem az első, amely a szabadság rendszere; ahogyan [a francia] nemzet elszakítja az ember külső láncait, úgy rázza le az én rendszerem a magában való dolog, a külső befolyás béklyóit, amelyet minden eddigi rendszer, még a kanti is, többé-kevésbé köréje fon, és állítja élénk az embert az első alaptételben mint önálló lényt. Ez a rendszer azokban az években, amikor ama nemzet külső erői latba vetésével a politikai szabadságot kiharcolta, az önmagammal, a meggyökeresedett előítéletekkel vívott belső harcban keletkezett.”

⁴⁵ Vö. Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,446.

⁴⁶ “Nem vitatkozni kell velük, hanem – ha lehet – művelni kell őket.” (Fichte: Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján. (Ford. Berényi Gábor) In. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Budapest, Gondolat, 1976. 75-474; 220 (GA I,5,130))

vallásfilozófiai gondolatait, mégpedig a *Második bevezetés* stratégiáját követve. Ugyanazt a témát fejtette ki, mint egykori kollégája,⁴⁷ de anélkül, hogy pontról-pontra cáfolta volna az állításait. Emiatt a szöveg úgy hat, mintha a tudománytan vallásfilozófiájának átfogó kidolgozása volna, pedig csak egy „alkalmi írás”,⁴⁸ egy szerkesztői kommentár volt.

A kanti fordulatot át nem esett filozófia képviselői mindkettőjük nézeteit ateistának nyilvánították, az általuk befolyásolt hatóságok pedig mindkét írást betiltották és a szerzőket számadásra kötelezték. Forberg védekezése elég diplomatikus volt ahhoz, hogy felmentsék, Fichte viszont elvesztette jénai katedráját, mert se kompromisszumot, se közös nevezőt, de még csak közönséget sem keresett vádlóival. Érvelt és védekezett, de vitatkozni nem volt hajlandó velük, hiszen dogmatikusnak tekintette őket,⁴⁹ akikkel az *Első bevezetés* értelmében nem lehetséges a vita. „Két különböző világban állunk, és két különböző világról beszélünk” – mondta ki a *Fellebbezés a közönséghez az ateizmus vádjával szemben* című remekbe szabott írásában, majd hozzátette, „amennyiben következetesek vagyunk, az alapelveknek ezen abszolút ellentétessége miatt szükségképpen ellentétes lesz egész gondolatrendszerünk, filozófiánk és vallásunk.”⁵⁰ Így aztán, mivel Fichte magát nem tartja ateistának, mint többször nyíltan ki is jelenti, ellenfeleit kell annak tartania, sőt, még bálványimádónak is.⁵¹ Mivel pedig egyik tábor sem érvek alapján fogadta el alapelveit, hanem a (most a szív hangjaként meghatározott⁵²) hajlamait követve, egyik sem tudja bebizonyítani őket a másiknak. Bár Fichte szerint „teljességgel lehetetlen, hogy egymást megcáfoljunk, meggyőzzük, belátásra vezessük”,⁵³ mégsem kételkedik benne, hogy az igazság az ő oldalán áll, ebből pedig számára az is következik, hogy a dogmatikusok idővel vagy maguktól

⁴⁷ Kant és Forberg vallásfilozófiájának kapcsolatáról lásd: Hans Vaihinger: *Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus. Mit einem Anhang über Kant und Nietzsche*, Lipcse, Meiner, 1922⁷⁻⁸ (1911), 736. Lásd még: Hankovszky Tamás: A vallás a pusztá gyakorlati ész határain belül. Forberg vallásfilozófiája. In. Hidas Zoltán – Jani Anna (Szerk.): *Hit és gondolkodás. Tanulmányok Mezei Balázs tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan, 2021. 62-77.

⁴⁸ Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,421.

⁴⁹ Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,435, 440.

⁵⁰ Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,444. Vö. „Az én vallásfilozófiám csak transzcendentális álláspontokról ítélhető meg, vitatható vagy hagyható jóvá.” (Fichte: *Rückerrerinnerungen*. GA II,5,136)

⁵¹ Fichte: J. G. Fichte's als Verfassers des ersten angeklagten Aufsatzes und Mitherausgebers des phil. Journals Verantwortungsschrift. GA I,6,29-144; 43. Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,437, 450.

⁵² Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,444.

⁵³ Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,444.

feladják alapelvüket, amelyből ateizmusuk fakad, és felemelkednek az idealizmushoz, és egyúttal az igaz valláshoz is, vagy az idő fog ítélni felettük.

Az ellentáborról való lemondás,⁵⁴ és időhöz, az utókorhoz és egyáltalán az aktuális szembenálláson kívül állókhoz való fellebbezés⁵⁵ már az *Első bevezetés*ben is megjelent. Míg a *Második bevezetés* azoknak íródott, akiknek van már filozófiai rendszerük, mégpedig a tudománytanhoz hasonló, de itt-ott mégiscsak téves rendszerük, az *Első bevezetés* „elfogulatlan olvasók számára, vagyis olyanok számára, aki előzetesen kialakított vélemény nélkül rábízzák magukat az íróra”.⁵⁶ Az előbbieket a saját rendszerükben való kételkedésre kell rávenni, az utóbbiakat a megfelelő választás felé kell segíteni. Az teheti őket a tudománytan és a vele összeegyeztethető igaz vallás hívévé, vagy legalább szimpatizánsává, ha felfedezik benne azt a szabad ént, amelyet már megtaláltak magukban, vagy amilyenek maguk is lenni szeretnének.⁵⁷ Így nemcsak az első, de a második csoport számára is az a leghasznosabb, ha szembesülhet a tudománytan igazságával. Érvelésre mindkét esetben szükség van, cáfolatra és vitára egyik esetben sincs. Nemcsak politikai üzenete van tehát annak, hogy Fichte a filozófiában járatlan, elfogulatlan közvéleményhez *fellebbez* az őt ateistának bélyegző fejedelmi leiratokkal szemben,⁵⁸ hanem egyszerűen azokhoz intézi a szavait, akikhez beszélnie érdemes, akik megérthetik. Nem kell „semmi újat hozzátennie” a vitát kiváltó szaktanulmányban az „újabb filozófia”⁵⁹ hívei számára leírtakhoz, elég csak „más módon mondanania az ott mondottakat”.⁶⁰

Kétségkívül Fichte személyiségéről is sokat elárul, hogy a *Fellebbezést* írva beéri azzal, hogy újra, más nyelven fejtse ki elképzelését a vallás lényegéről, anélkül, hogy a különféle kritikák hatására bármit is módosítana rajta,⁶¹ és kész tudomásul venni, hogy, ha így sem talál megértésre, akkor „túl korán

⁵⁴ A tág értelemben vett saját táborról viszont, akik már túljutottak a kritikai fordulaton, Fichte a legkevésbé sem kíván „lemondani”. A *Második bevezetés* éppen azt a célt szolgálja, hogy őket a megfelelő irányba segítse. Vö. Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba*. 55 (GA I,4,209)

⁵⁵ Fichte: *Appellation an das Publicum*. GA I,5,448.

⁵⁶ Fichte: *Második bevezetés a tudománytanba*. 55 (GA I,4,209)

⁵⁷ Fichte: *Appellation an das Publicum*. GA I,5,450.

⁵⁸ Fichte: *Appellation an das Publicum*. GA I,5,450.

⁵⁹ Fichte: *Appellation an das Publicum*. GA I,5,421.

⁶⁰ Fichte: *Appellation an das Publicum*. GA I,5,423.

⁶¹ Vö. Fichte: *Aus einem Privatschreiben*. GA I,6,369-389; 369.

jött”,⁶² és ő is egyike lesz az „igazság mártírjainak”.⁶³ Remélem, az elmondottakkal mégis sikerült alátámasztanom a tételt, amely szerint Fichte vitaképzetlensége elsősorban nem sajátos személyiségéből fakadt, hanem a filozófia és az ember mint eszes lény természetéről alkotott nézeteiből. A filozófiát rendszernek, mégpedig egyetlen alaptételre épülő rendszernek gondolta, amelynek tárgya idealizmusa értelmében az ész, mégpedig saját eszünk ésszerű, tehát ellentmondásmentes rendszere. Ezért aki egyszer a helyes alaptétel birtokába jutott, némi tehetséggel anélkül is filozofálhat, hogy bármi másra is tekintettel lenne, mint eszének vizsgált és a vizsgálatban alkalmazott törvényeire. Mivel a filozófia az ész önreflexiója, a filozófusnak az ész álláspontjára kell helyezkednie, ez garantálja alaptétele helyességét. Fichte szerint azonban az ész lényege, gyökere a *gyakorlati ész*, ezért a gyakorlati ész mint olyan álláspontjára, nézőpontjára kell helyezkednie. Akiknek ez a szabadság megtapasztalása révén sikerült, azok ugyanazt fogják látni, közöttük valódi vitáknak nincs helye, és még a legrosszabb esetben is csak a megfelelő irányba kell terelniük egymás figyelmét, meg kell csak mutatniuk egymásnak, amit látnak. A helyes nézőpontból vizsgálódva ugyanis a filozófia nemcsak hiánytalan és ellentmondásmentes rendszer, hanem evidens is. Aki pedig a megfelelő álláspontot elvéve még az alaptételt sem birtokolja, azzal vitatkozni sem lehet. Összességében úgy gondolom tehát, hogy Fichte dialógusképzetlensége végső soron abból fakad, hogy a filozófiához szerinte a monológ illik, magát pedig alkalmasnak tartotta arra, hogy ezt a monológot elmondja.

GA = Johann Gottlieb Fichte: *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Eds. Reinhard Lauth et al. Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1962–2010.

Baumanns, Peter: *Fichtes Wissenschaftslehre. Probleme ihres Anfangs*. Bonn, Bouvier, 1974.

Breazeale, Daniel: *Thinking Through the Wissenschaftslehre. Themes From Fichte's Early Philosophy*. Oxford, Oxford University Press, 2013.

Fichte, Johann Gottlieb: *A boldog élet útmutatója avagy a vallás tana*. (Ford. Hankovszky Tamás) Budapest, Szent István Társulat, 2010.

Fichte, Johann Gottlieb: A jelenlegi kor alapvonásai. (Ford. Endreffy Zoltán) In: Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 413-701; 559-560.

⁶² Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,418.

⁶³ Fichte: Appellation an das Publicum. GA I,5,418-419.

- Fichte, Johann Gottlieb: A teljes tudománytan alapja. 1-3. §. (Ford. Hankovszky Tamás) In. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55. (2011) 3. 9-30.
- Fichte, Johann Gottlieb: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz. (Ford. Felkai Gábor) In. Felkai Gábor: *Fichte*. Budapest, Kossuth, 1988. 185-230.
- Fichte, Johann Gottlieb: Appellation an das Publicum über die durch ein Churf. Sächs. Confiscationsrescript ihm beigemessenen atheistischen Aeusserungen GA I,5,375-453.
- Fichte, Johann Gottlieb: Aus einem Privatschreiben. GA I,6,369-389.
- Fichte, Johann Gottlieb: Az ember rendeltetése. (Ford. Kis János) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 237-411.
- Fichte, Johann Gottlieb: Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján. (Ford. Berényi Gábor) In. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Budapest, Gondolat, 1976. 75-474.
- Fichte, Johann Gottlieb: Az igazság iránti tiszta vonzalom élenkítéséről és fokozásáról. (Ford. Hankovszky Tamás) In. *Tiszatáj* 66. (2013) 5. 78-83.
- Fichte, Johann Gottlieb: Einige Aphorismen über Religion und Deismus. GA II,1,283-291.
- Fichte, Johann Gottlieb: Első bevezetés a tudománytanba. (Ford. Endreffy Zoltán) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 17-52.
- Fichte, Johann Gottlieb: J. G. Fichte's als Verfassers des ersten angeklagten Aufsatzes und Mitherausgebers des phil. Journals Verantwortungsschrift. GA I,6,29-144.
- Fichte, Johann Gottlieb: Kísérlet a tudománytan új kifejtésére. (Ford. Endreffy Zoltán) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 129-145.
- Fichte, Johann Gottlieb: Második bevezetés a tudománytanba. (Ford. Endreffy Zoltán) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 53-127.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. (Ford. Rokay Zoltán – Gáspár Csaba László) Budapest, L'Harmattan, 2003.
- Fichte, Johann Gottlieb: Levél Reinholdhoz (1795. március-április). In. Johann Gottlieb Fichte – Carl Leonhard Reinhold levelezése. (Ford.

- Weiss János) In. *Magyar Filozófiai Szemle* 48. (2004) 1-2. 27-195; 55-69.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Levél Stephanihoz* (1793. december közepe). GA III, 2, 28.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Levélfogalmazvány Baggesenhez* (1795. április-május). GA III,2,298.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Rückerinnerungen, Antworten, Fragen*. GA II, 5, 103-186.
- Grósz Eszter: A vita kritikája, kritika a vitában. In. Daróczi Enikő – Laczkó Sándor (Szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 19. A vita*. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó, 2022. 272-279.
- Lauth, Reinhard – Hans Gliwitzky: *Vorwort*. GA I,4,169-182.
- Machoń, Henryk: Tertium non datur? Der Streit zwischen Idealismus und Dogmatismus in Fichtes Versuch einer Neuen Darstellung der Wissenschaftslehre. In. *Forum Philosophicum* 13. (2008) 2. 283-294.
- Oesterreich, Peter L. – Hartmut Traub: *Der Ganze Fichte*. Stuttgart, Kohlhammer, 2006.
- Vaihinger, Hans: *Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus. Mit einem Anhang über Kant und Nietzsche*, Lipcse, Meiner, 1922⁷⁻⁸ (1911)
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zu der verbesserten Fichteschen Lehre. In. K. F. A. Schelling (Ed.): *Friedrich Wilhelm Joseph von Schellings sämtliche Werke*. I. 7. Stuttgart – Augsburg, Cotta, 1860. 1-126.